

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

БОЛГАРСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА ЗЕМЛЯХ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768-1774 РОКІВ: МІЖ АНТИПАТІЄЮ ТА КОМПЛІМЕНТАРНІСТЮ

Володимир Мільчев

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. значною мірою сприяла допливу болгарської людності на Україну. Серед військовослужбовців турецьких загонів, відправлених на допомогу кримському ханові, знаходилася й певна кількість православних християн — болгар, які належали до напівпривілейованих мілітаризованих прошарків тогочасного османського соціуму — воїників, сакків та лагумджиїв. Погано одягнені та озброєні, вони не відігравали майже ніякої ролі як військова сила. Їх невдоволеність необхідністю приймати участь у бойових діях проти своїх єдиновірців часто висловлювалася у схильності до переходу на бік росіян¹.

Вже влітку 1769 р. у розпорядженні головнокомандуючого російською армією князя Олександра Голіцина знаходилося кількасот подібних перебіжчиків — волохів, болгар, греків та сербів; не маючи змоги особисто вирішити їх долю, він віддав це на розсуд київського генерал-губернатора П.О.Румянцева, заодно й відіславши до Києва всіх наявних військовополонених та перебіжчиків. Той, в свою чергу, у своїх реляціях імператриці доводив необхідність комплектації гусарських команд з «по єдиноверию явившихся», за прикладом попередньої російсько-турецької війни 1735-1739 рр.² У Санкт-Петербурзі з увагою поставилися до мудрих порад гідного державного діяча, тим більше, що хроніка зимового татарського наскоку досить відверто показала слабкість російської кавалерії на Півдні, яка не спромоглася дати гідну відсіч загарбникам. Іменним наказом Її Імператорської Величності від 21 серпня 1769 р. було проголошено створення поселеного Молдавського гусарського полку. Він зайняв місце Самарського полку, який мав існувати за штатом Новоросійської губернії, але був розукомплектований через нестачу військовослужбовців ще у 1765 р. Очолив полк гусарський майор Василь Лупул (Зверев)³.

Таким чином з самого початку полк було укомплектовано за рахунок перебіжчиків та полонених православного віросповідання. Згодом до нього навіть стали приймати турок-ренегатів, які зреклися батьківської віри: за подібний «подвиг» їх жалували унтер-офіцерським чином⁴.

Новостворена військово-адміністративна одиниця була розміщена на 15 тисячах десятин землі, взятої з цією метою: по-перше, від Єлизаветградського пікінерського полку, а по-друге, з північно-західного куту Запорозьких Вольностей — у межиріччі Південного Бугу, Синюхи, Плетеного та Сухого Ташликів. Складався полк з 16 рот (шанців). Штаб-квартира полку містилася у шанці Павловському⁵.

Хоча волохи й займали, по перших порах, домінуюче місце, серед населення полку, його етнічний склад був надзвичайно строкатим. Кілька документів, що дають змогу проаналізувати національну приналежність мешканців 15-ої та 16-ої рот полку, дають змогу стверджувати, що питома вага була досить високою, та вони посідали другу позицію за чисельністю⁶.

Під час війни 1768-1774 рр., військовополонених та перебіжчиків з числа православних підданців Порти було поселено не лише у Єлизаветинській провінції. Коли у 16-ій роті Молдавського гусарського полку (шанець Катерининський, майбутній Ольвіополь), накопичилася значна їх кількість, надіслана князем Прозоровським з 1-ої армії, було вирішено відправити їх на поселення до Катерининської провінції. Переведення цих осіб на нові місця було доручено здійснити майору Бахмутського гусарського полку Івану Христофоровичу Штеричу (5 жовтня 1770 р.), який повинен був схилити бажуючих до служби, або ж до оселення у якості фаміліатів⁷.

Очевидно, у такий спосіб російське командування намагалося доукомплектувати постраждалу від татарської навали військову одиницю. У березні 1771 р. нові поселенці у кількості 1751 чоловіків та 1834 жінок (всього 3585 осіб) були доставлені та розміщені у колишніх слов'яносербських ротах. З них у стройові гусари заступило 487, у заступаючі — 197, а 1066 — у фаміліати (йдеться про чоловіків). За етнічною належністю це були «*волохи и других наций люди*».

Відзначимо, що розміщення поселенців у прикордонній смузі, як у випадку з заснованим у 1769 р. Молдавським полком, досить швидко стало скоріш виключенням, аніж правилом. Вже починаючи з 1771 р. київський та новоросійський генерал-губернатор Ф. М. Воейков наказує своїм підлеглим «*селить болгарских и волошских выходцев в гусарских, ближе к Днепру ротах*»⁸. Це було продиктовано як обережністю, так і невпевненістю місцевого начальства у нових людях.

З особою І.Х.Штерича, одного з офіцерів, що стояли у витоків Слов'яносербії⁹, пов'язано й найбільш масове переселення болгар на південь України у ту війну. Щойно Штерич доставив першу партію балканських переселенців до Бахмутського полку, то одразу ж почав клопотатися про

відрядження до 1-ої армії, з метою виведення нових груп. Вже на початку 1773 р. його прохання було вдовільнено¹⁰. Штерич відбув до театру бойових дій.

Слід сказати, що напровесні 1773 р. російській армії на Балканському півострові вдалося досягти значних успіхів. 27 травня загін під головуванням бригадира Вейсмана, чисельністю у 6 тисяч чоловік, форсував Дунай, розбив турок при Карасу та почав просуватися вгору течією ріки. Вже 5 червня це угруповання російських військ спромоглося вибити турок з укріплень при Гуробалі (40-50 миль нижче Сілістрії)¹¹. Було створено плацдарм для подальшого просування по болгарській землі. Вже 10-11 червня під Гуробалом, на правий бік Дунаю переправилася вся 1-а армія під начальством П. О. Румянцева, яка наступного дня розгромила корпус турецьких військ Осман-паші та 15 числа вийшла до Сілістри — добре укріпленої фортеці на середньому Дунаї. Наступний тиждень ознаменувався взяттям редуту — висоти, що панувала над містом (18 червня), та давала можливість обстрілювати його, і битвою все того ж загону Вейсмана при Кючук-Кайнарджі. Однак, попри всі гучні перемоги це була лише спроба сил. Саму Сілістру взяти приступом не вдалося. Тили були відірвані від авангарду, люди та коні виснажені. На військовій раді, яка відбулася 24 червня 1773 р., було вирішено повернутися на волоський берег Дунаю, що й було зроблено наступного дня¹².

Отже, власне у Болгарії російські війська у кампанію 1773 р. перебували з 27 травня по 25 червня, трохи менше місяця. Саме в цей проміжок часу і відбулося переселення найбільш численної (в цю війну) болгарської громади.

Десь у другій половині червня 1773 р. до командуючого 1-ою армією П. О. Румянцева звернулися депутати від мешканців селища Алфатар (Флатарь) з проханням сприяти їх переселенню до Російської імперії¹³. Алфатар був крупним селищем, розташованим у 40 кілометрах південніше Сілістрії (у турецьких джерелах відомий з 1573 р.)¹⁴. Що ж підштовхнуло мешканців села, достатньо віддаленого від безпосередньої арени боїв, шукати російської протекції? Вірогідно, все те ж — побоювання репресій з боку турецького уряду.

Відомо, що на початку 1773 р., втративши надію на швидку можливість скінчення війни, активно готувалися до воєнних дій на власній території. Візир розіслав фірмани з наказом зібрати до 70 тис. нового війська з болгар, сербів та арнаутів. У разі зволікання, або ж негідкорення у виконанні цього наказу, все майно винних мало бути розорено, а самі вони страчені¹⁵. Алфатарці завинили перед турками саме з цього приводу та мали всі підстави побоюватися їх гніву. Народні перекази з уст їх нащадків, що є глухим відлунням подій тих буремних років, про якогось зажерливого пашу, який забажав відібрати врожай у болгар, та хитрих селян, які зібрали його вночі та подалися до росіян — скоріш за все є не більш, ніж поетичною легендою (з огляду на час, в який відбулося переселення та календарний цикл сільськогосподарських робіт)¹⁶.

Чи так, чи сяк, але ж граф Румянцев, який вже зіткнувся з болгарськими колоністами під час свого губернаторства на Україні, побажав примножити

кількість цих корисних для краю землеробів, і охоче погодився прийняти їх. Вже знайомому нам майору Штеричу, який очолив конвой з 72-х гусар Бахмутського гусарського полку, було доручено переправити алфатарців до Катерининської провінції¹⁷.

Перед тим, як переселенська валка назавжди покинула рідні землі, до неї приєдналася значна кількість мешканців придунайських міст Сілістра, Відін та Руцук¹⁸. Дорогою до них пристали селяни з добруджанського села Черетовце, що на Дунаї, напроти бессарабського Рені (за одними повідомленнями — болгарини, за іншими — волохи)¹⁹. Загальна чисельність мігрантів, що прийшли на Україну з цим караваном, сягнула, згідно з іменним списком, 1087 осіб (533 чоловіка та 554 жінки)²⁰. Вони їхали 320-ма возами, гнали з собою чимало худоби, везли багато майна.

Початково кінцеву мету їх маршруту було визначено досить чітко — роти Бахмутського гусарського полку, лави якого вони мали поповнити. Більш того, Штеричу вдалося заохотити частину переселенців до оселення у своїх маєтках, у якості підданців, намалювавши перед ними картину ситого та безбідного життя. Але під час зупинки їх на карантині в Семлецькому шанці (5-а рота Чорного гусарського полку), у вересні 1773 р., дехто Манойло Попович, купець, чи то болгарин, чи то серб, почав вести з ними «таємні розмови», внаслідок чого вони відмовилися їхати разом зі Штеричем у околиці Бахмуту²¹. Вірогідно, цей купець, сам мешканець Новоросійської губернії, у популярній формі пояснив новоприбулим емігрантам, що їх чекатиме, і ким вони стануть, коли по скінченні пільгових років, при проведенні чергової ревізії, Штерич впише їх за собою.

Проте до негайного відбуття до Катерининської провінції їх поки що ніхто не підштовхував, оскільки до фортеці Святої Єлизавети вони прибули лише у жовтні 1773 р. Попереду була зима. На зимівлю їх розмістили по різних селищах Катерининської провінції — у Аджамці (Єлизаветградський пікінерський), Самборі (воно ж і Диківка) та Дмитрівці (ці два селища належали до Жовтого гусарського полку)²². У останньому з шанців їх і спостерігав академік Гільденштедт під час своєї подорожі Новоросійською губернією, навесні 1774 р.²³

Коли ж, після зимівлі, пограничний комісар, підполковник Чорного гусарського полку, Лазар Серезлі почав опитувати їх щодо обраного місця оселення — Катерининська чи Єлизаветинська провінції? — то вони навідріз відмовилися і від одного, і від іншого «хотя бы им головы отрубили». Алфатарці вимагали, аби їм дозволили виїхати до Молдови та оселитися поблизу містечка Бирлад (рапорт Серезлі Черткову, датований лютим 1774 р.)²⁴. Очевидно, подібна ідея виникла у них після перших розчарувань, пов'язаних з виснажливою подорожжю та не менш тяжкою зимівлею. А згадувана місцевість впала їм до вподоби під час зупинки на шляху з Болгарії; до того ж, життя у васальних Порті Валахії та Молдові, було набагато кращим, аніж у власне турецьких провінціях на Балканах, та з давніх часів притягувало в ці краї переселенців з болгарських земель.

Далася взнаки і образа на поведінку Штерича, що її зачали переселенці. Вірний звичаям гусарських бівуаків, цей офіцер вже під час переходу поводився з алфатарцями як зі своїми холопами, немилосердно лупцюючи їх за найменше нескорення (у такий спосіб ним було на смерть забито одну з жінок), відбираючи на свою користь їх майно та худобу²⁵. Новоросійська губернська канцелярія, яка розслідувала цю справу, визнала провину цього горе-рубачи та звільнила болгар від необхідності слідувати за ним. Бахмутський гусарський полк не отримав потенційних службовців, а мастки Штерича підданців. Тому було від чого казирися²⁶.

Однак, якщо місцева російська влада й погодилася на частковий компроміс у вирішенні питання про те, в якій з частин губернії — право- чи лівобережній має виникнути нове болгарське селище, про повернення до Туреччини не могло йти й мови. Коли емігранти стали наполягати на рееміграції, їм відразу дали зрозуміти, що цей номер не пройде: у своєму рапорті до Ф. М. Воєйкова від 11 лютого 1774 р. В. Чертков пропонував, особливо не панькаючись, розподілити алфатарську громаду між Єлизаветградським пікінерським та Жовтим гусарським полками, і на тому скінчити цю справу²⁷. Вірогідно, йшлося про те, щоб залишити їх у тих самих ротах, де вони й зимували.

Можливо саме за таким сценарієм і розгорталися б події, якби не напруженість у стосунках з запорожцями, яка ставала все відчутнішою після того, як в котрий вже раз, для розміщення іноземних переселенців було використано частину земель Запорозьких Вольностей. Йдеться про утворений у 1769 р. Молдавський гусарський полк.

Тактика боротьби, яку обрали цього разу запорожці, хоча й була насичена, подекуди, епізодами лихих кавалерійських наскоків, стала більш виваженою та ефективною. Відтепер запорозькі команди не палили хат, не зганяли з нещодавно обжитих земель зайд, як це було на початку 1760-х років²⁸. Ні. Вони просто пропонували кращі умови оселення по старшинських зимівниках та у слободах на військовій землі. Цього виявилось достатньо для того, щоб вже 4 червня 1774 р. полковий командир В. Зверев (Лупул) дорікав кошовому отаману П. І. Калнишевському на те, що зовсім знелюдніли 3, 11, 13 та 15-а роти (Піщаний Брід, Лиса Гора, Сухий Ташлик (Гладоси) та Вільшанка (Ольшанка, вона ж і Маслово)), оскільки їх мешканці пішли разом з запорожцями²⁹.

Для залатування подібних проріх і були використані алфатарські болгари. Відтепер місцем їх мешкання мала стати 15-а рота Молдавського гусарського полку — Вільшанка, заселена балканськими вихідцями у 1770 р. За свідченнями академіка Гільденштедта, на початку 1774 р. в ній налічувалося 150 дворів, більшою мірою порожніх через згадувані вище обставини³⁰. Заселення нових поселенців відбулося десь наприкінці червня 1774 р., оскільки у рапорті отамана Калниболоцького куреня А. Білого, від 1 серпня того ж року,

яким він інформував кошового про результати інспекції лівого боку ріки Синюхи, зазначається, що минуло вже з місяць від часу появи болгар у цьому шанці³¹.

Для «захисту» нових поселенців від запорозьких зазіхань було поставлено залогу з регулярного війська. Подібна міра була викликана бажанням уряду стати на перешкоді рееміграції. З огляду на технічний бік справи, зробити це (втекти з Росії) було не важко. Вільшанка лежала на березі порубіжної Синюхи; на протилежному боці була вже польська земля. Якщо ж спуститися десяток миль вниз течією цієї річки до впадіння її у Південний Буг, то відразу за Катерининським шанцем (з 1775 р. Ольвіополь), розпочиналися володіння Турецької імперії. Можна сказати, що потяг до повернення на батьківщину був притаманний всім членам цієї болгарської громади, але ж тільки окремі особи та родини, невдоволені умовами свого життя, наважувалися на цей крок. Подібних то втікачів і відловлювали російські вояки та, всипавши на згадку шпіцрутенів та підстригши наголо, завертали на попередні місця мешкання³².

Привертає увагу факт абсолютної неправомірності дій російської влади: 10 липня 1774 р. було підписано трактат вічного миру (Кючук-Кайнарджийський договір) між обома імперіями. Згідно з 5-м пунктом 16-го артикулу, турецькі та російські підданці були вільні протягом року чи то покинути батьківщину, чи то повернутися до неї³³. І хоча не слід завищувати рівень обізнаності рядових поселенців — малописьменних та не дуже добре знаних на російській, — з цим документом міжнародного права, не слід і абсолютно виключати його впливу на подібний перебіг подій. Склалася досить парадоксальна ситуація: з одного боку російсько-турецька війна та Кючук-Кайнарджийський договір, як її результат, сприяли появі у християнських підданих Порту надії на швидке скинення турецького ярма, активізували зріст їх національної свідомості та піднесення визвольної боротьби, значно полегшили становище православної церкви та спричинилися переселенню значної кількості болгар, греків та волохів на південь Російської імперії³⁴; з іншого — всі його артикули немов би втрачали чинність, коли йшлося про власне російські державні інтереси.

На прикладі цього, конкретного, переселення болгар під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., можна побачити всю односторонність та фальш як слов'янофільської легенди про *«несчастных братушек и их спасительницу Россию»*, з арсеналу російської історіографії, так і пануючої, як на початку століття, так і в наш час, серед українських істориків, теорії про те, що болгарські та інші балканські переселенці на Україні, отримавши пільги та землі, займалися виключно тим, що допомагали російському абсолютизму душити волелюбні прагнення українського народу, зокрема запорозького козацтва. Реально ж болгарські переселення були викликані двома імперіями: Турецька, експлуатуючи та пригнічуючи болгарський народ, змушувала його покидати вітчизну; Російська ж, одночасно, шукаючи собі політичних та економічних вигод, заохочувала болгар селитися у своїх межах,

використовуючи їх потім на свій смак та уподобання³⁵. У будь-якому з випадків прийдешиє балканське населення на півдні України — жертва конкретних обставин та знаряддя у чужих руках.

Отже, напруженість у стосунках нових поселенців — болгар, із запорожцями, яка сягнула апогею під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., була викликана політикою російського уряду, який потребував у регіоні постійного притоку лояльного населення. Однак, реального протистояння не відбулося. Тактика «боротьби», яку обрали запорожці, для протидії земельним зазіханням була ефективною. Новим переселенцям з Балкан — болгарам, керівництво Війська Запорозького Низового пропонувало кращі умови оселення на землі Війська Запорозького, ніж вони їх мали на підконтрольних російському урядові територіях. Цього виявилось достатньо для того, щоб спричинити масові спроби переходу болгар у запорозьке підданство.

ПРИМІТКИ

¹ Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию. (С предисловием и послесловием С.Е.). // Киевская старина, 1883. — Т. 7 (Сент. — Окт.) — С. 157.

² Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 годы. / Сообщил А. Андриевский. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1892. — С. 113.

³ Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 годы. / Сообщил А. Андриевский. — С. 122.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Т. XIX: 1770-1774 гг. — С. 55.

⁵ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. — Л., Лен. отд. Изд.-ва «Наука», 1975. — С. 52.

⁶ Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (ЦДАУК), ф. 229, оп. 1, спр. 332, арк. 107, 150; спр. 342, арк. 144, 146.

⁷ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. — С. 55.

⁸ Шишмарев В.Ф. — С. 56.

⁹ Мітельман Є. Сербські емігранти Штеричі в Росії. // Український історичний журнал. — 1989. — № 4 — С. 119-123.

¹⁰ Шишмарев В.Ф. — С. 59.

¹¹ Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II (1762-1774). — СПб.: Типография Главного управления уделов, 1896. — С. 355.

¹² Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II (1762-1774). — С. 356.

¹³ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — Одесса: В Типографии Т. Неймана и К., 1848 — С. 5.

¹⁴Алфатар // *Энциклопедия България*. — София: Издателство на БАН, 1978. — Т.1. — С. 68.

¹⁵Петров А. *Война России с Турцией и польскими конфедератами. С 1769 по 1774 год*. — СПб.: Типография и литография А.Траншеля, 1874. — Т. IV: 1772 и 1773. — С. 1.

¹⁶Матеріали народознавчого опитування, записані і опрацьовані студентом II курсу історичного факультету Запорізького держуніверситету Петковим Сергієм Валерійовичем, у липні-серпні 1994 р.: у смт. Вільшанка Кіровоградської області зі слів Гуржоса Івана Івановича (1914 р.н.).

¹⁷Скальковский А.А. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае*. — С. 5.

¹⁸Лобачевский В.С. *Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви*. (Писанием начата в 1875 году) // *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. — 1888. — № 13.

¹⁹Шишмарев В.Ф. — С. 61.

²⁰Шишмарев В.Ф. — С. 60.

²¹Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДА-ВОВУ), ф. 3806, оп. 1, спр. 9, арк. 185.

²²Шишмарев В.Ф. — С. 60.

²³Никифоренко Н.А. *Щоденник подорожі І. А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень-липень 1774 р.)* // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття*. — Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1999. — Вип. 4 (5). — С. 25.

²⁴Шишмарев В.Ф. — С. 60.

²⁵Шишмарев В.Ф. — С. 60.

²⁶ЦДАВОВУ, ф. 3806, оп. 1, спр. 9, арк. 185.

²⁷Шишмарев В.Ф. — С. 61.

²⁸ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 143, арк. 3-4.

²⁹ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 353, арк. 17-17 зв.

³⁰Шишмарев В.Ф. — С. 53.

³¹ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 343, арк. 30-30 зв.

³²Лобачевский В.С. *Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви*. (Писанием начата в 1875 году) () *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. — 1891. — № 10.

³³ПСЗРИ. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Т. XIX. — С. 957-967.

³⁴Дружинина Е.И. *Кючук-Кайнарджийский мир*. — М.: Изд.-во АН СССР, 1955. — С. 295-302; Дружинина Е.И. *Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.* — М.: АН СССР, 1959. — С.67.

³⁵Димитров Д. *Болгарское переселение в Украину и Крым (К истории южнославянских передвижений XVIII-XIX в.в.)* // *Ленинградский государственный историко-литературный институт. Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников*. Отв. ред. и предисловие проф. Я.К.[]. — Л., 1931. — С. 8.